

GEMEENSCHAP EN HEILIGE TEKST

Marin Terpstra | Juli 2009

Wij die in de woestijnen woonden, waren achtergebleven bij beschaafde volkeren die één God en één Boek hadden. Daarom wilde Mohammad die afgoden opruimen en de Kaabé aan één God geven. Een God die de zevende verdieping van de hemel bewoonde. De God van Mohammad die Allah heette, wat betekent: Hij is één.¹

Adimantus, jij noch ik zijn op dit moment dichters, maar we zijn bezig een staat te stichten. En als stichters behoren we wel de modellen te kennen, waarnaar de dichters hun verhalen moeten opstellen, en waarvan we hen niet mogen laten afwijken. Maar de verhalen zelf te dichten, dat is niet onze taak." "Zeer juist", gaf hij toe. "Maar dat is nu de vraag: wat zijn de modellen, waarnaar men de godenleer dient op te stellen?"²

"Slechts het volk en de komende geestelijke kracht deszelve kan onze atheïsten bekeren die zijn losgescheurd van hun geboortegrond. En hoe ongeëvenaard is het woord van Christus! Zonder Gods woord gaat het volk te gronde, want de ziel van het volk dorst naar het woord en naar elk prachtig inzicht."³

Op een schilderij van Marc Chagall uit 1931 steken uit een zwarte wolk twee handen: zij overhandigen de twee wetstafels aan Mozes. Tegen de griuw-groenige achtergrond (de berg die Mozes bestijgt om God te ontmoeten) en de grijs-paarse mantel van de bemiddelaar tussen Jahweh en de mensen, steken de twee wetstafels als een lichtend wit venster scherp af. Chagall heeft de vlakken blank gelaten: er is geen tekst te lezen. Er is blijkbaar alleen *tussen* de goddelijke en de menselijke wereld een lege ruimte beschikbaar waarin tekst kan oplichten: een heilig boek. In de voorstelling van de kunstenaar lijkt God de mens door middel van een bemiddelaar te machtigen een gemeenschap te stichten op grond van een tekst waarvan de herkomst raadselachtig blijft: is deze tekst Gods eigen woord, door God bezielde of alleen door een mens opgeschreven met een beroep op een goddelijke machtiging?

Het beeld is oud. Hammoerabi zien we op een oude bewerkte steen terwijl hij de wetten van een God krijgt overhandigd. In zijn tekst over Mohammad laat Kader Abdolah de profeet uitdrukkelijk in navolging van de Perzische en Byzantijnse volkeren tot de overtuiging komen dat de eenheid van een volk slechts gewaarborgd is door het bezit van één boek waarin het woord, het bevel, de wet van één God is vastgelegd. Deze tekst is *heilig* in de zin dat ze is onderscheiden van andere teksten, die louter menselijk en dus profaan zijn. Een heilige tekst ordent het spreken en schrijven van mensen, omdat hun woorden daardoor in het licht komen

¹ Kader Abdolah, *De boodschapper - een vertelling*, De Geus, Breda 2008, blz.20.

² Plato, *Politeia/De staat (Verzameld Werk III*, Nieuwe, geheel herziene uitgave van de vertaling van Xaveer de Win, Pelckmans/Agora, Kapellen/Baarn 1999), 378e-379a.

³ F.M. Dostojevski, *De broers Karamazov, Verzamelde Werken 9*, Uitgeverij G.A. van Oorschot, Amsterdam 2005, blz.358.

te staan van de onaantastbare schrift. De heilige tekst scheidt het spreken en schrijven van mensen in een orthodoxie en een heterodoxie.

Kan een gemeenschap van mensen bestaan zonder heilige tekst? Vandaag de dag zal men om meerdere redenen deze vraag bevestigend beantwoorden. De waarde die gehecht wordt aan de vrijheid van meningsuiting lijkt weinig anders te kunnen betekenen dan een afwijzing van het onderscheid tussen orthodoxie en heterodoxie, de juiste en de valse mening. De vrijheid van meningsuiting betekent dat *niet bij voorbaat* een maatstaf gegeven is die uitmaakt of de ene mening geuit mag worden en een andere mening niet. De rol van een heilige tekst is nu juist dat wel bij voorbaat geluisterd en gelezen wordt vanuit een vastgestelde ‘juiste mening’. Waar een heilige tekst bestaat kunnen afwijkende meningen gedoogd worden (tolerantie), maar zijn ze als afwijkingen al herkend.

In een gemeenschap zonder heilige tekst kan een mening niet afwijkend zijn, behalve voor personen of groepen die hun eigen mening zonder omwegen voor de juiste mening houden. Natuurlijk kunnen mensen die overtuigd zijn van hun eigen gelijk andere meningen als afwijking opvatten. In een samenleving die vrijheid van meningsuiting kent en dus geen heilige tekst heeft, zal dit echter altijd van twee kanten komen. Als mensen zich blijven gedragen *alsof* de eigen mening de juiste is en deze heilig verklaren, dan leidt dit tot een onverzoenlijke strijd van heilige teksten, een strijd van sektariërs, een heilige oorlog. Daartegen wordt dan een nieuw begrip van tolerantie ingebracht: het respect voor de mening van de ander. Of er wordt een bepaald begrip van vrijheid gebruikt: de uiting van meningen is vrij op voorwaarde dat de eigen mening wordt gerelativeerd. Dat betekent echter dat een bepaalde manier van spreken en schrijven geheiligd wordt: de regels van beschaafd redetwisten.

Gemeenschapsvorming op grond van een heilige tekst en daarmee een vorm van orthodoxie heeft een grote aantrekkingskracht. Niet alleen de joden, de christenen, de perzen, de mohammedanen en vele andere ‘godsdiensstige’ volken kennen dit, maar ook ‘verwereldlijkte’ volken of bewegingen zijn aan deze vorm blijven vasthouden. De communistische partijen en staten kennen de werken van Marx, Engels, Lenin, Stalin en/of Mao, het nationaal-socialisme verwijst naar *Mein Kampf*. Maar ook niet-totalitaire vormen wijzen in dezelfde richting. De onafhankelijkheidsverklaring en de grondwet zijn in de Verenigde Staten van Amerika teksten die deel uitmaken van een *civil religion*. Voor anderen is de Universele Verklaring van de Mensenrechten en de daaruit afgeleide ‘politieke correctheid’ uitgangspunt voor ingrepen in het spreken en schrijven van mensen. Een tekst is blijkbaar niet alleen heilig wanneer men meent dat deze van God afkomstig is. Deze veelheid

van ‘heilige teksten’ betekent in geval van strijdigheid dat de teksten van de andere partij worden bespot of verboden of anderszins verworpen. De ‘kwade geest’ (de geest van de vijand) die in die ‘heilige teksten’ schuil gaat moet bezworen of uitgebannen worden. Aan de aanwezigheid van een dergelijke *demon* kan men herkennen dat het voor de andere partij om een ‘heilige tekst’ gaat. In het bespotten of verwerpen van de Koran, bijvoorbeeld, ligt een zekere erkenning van het bijzondere karakter van die tekst: juist omdat deze voor anderen heilig is, is de bespotting of verwerping een passende *vijandige* handeling.

De betekenis van een heilige tekst voor een gemeenschap kan op drie vlakken vastgesteld worden. Ten eerste kan het boek wetten en voorschriften bevatten die de levenswijze van mensen vastleggen. De heilige tekst staat dan gelijk aan een wetboek en men kan omgekeerd zeggen dat wetboeken de afgeleiden of opvolgers zijn van de heilige tekst. Er zijn landen in de wereld waar de religieuze heilige tekst en de wetgeving nog sterk met elkaar samenhangen. Ten tweede kan het boek vanwege zijn literaire kwaliteiten van invloed zijn op het spreken en schrijven, luisteren en lezen van mensen. De heilige tekst doordringt de alledaagse taal, maar in ieder geval de taal van de gevestigde orde. De heilige tekst vestigt zich door herhaling en daarmee door verinnerlijking. Ten derde kan het boek een voorbeeld en maatstaf zijn voor wat schoonheid is.

Kortom, de heilige tekst kan maatgevend, vormend en voorbeeldig zijn.⁴ Wanneer dit het geval is, spreekt Halbertal van een “text-centered community”. Deze kan in een verscheidenheid van vormen bestaan, afhankelijk van de teksten die dienen als ‘heilig boek’ (de *canon*), de wijze waarop de betekenis ervan wordt vastgesteld (van autoritaire tot vrije uitleg), en het gezag dat eraan wordt toegekend. Zolang een gemeenschap tenminste verwijst naar één tekst of verzameling teksten, hoe deze verder ook is samengesteld, wordt uitgelegd en gezaghebbend is, kunnen we spreken van een gemeenschap die op een tekst is gegrondvest, een gemeenschap die draait om een heilige tekst.

De Nederlandse samenleving als *christelijke* “text-centered community” is in een tijdsbestek van een halve eeuw drastisch van karakter veranderd. De tekst waaromheen deze gemeenschap draaide speelt geen beslissende rol meer en heeft niet langer een maatgevend, vormend of voorbeeldig karakter. De schrijvers voor wie de ‘tale Kanaäns’ nog levendig was, zijn nagenoeg uitgestorven. Scholen met de Bijbel staan als uitzonderingen aan de rand van het onderwijs. Bijbelse spreekwoorden zijn niet langer herkenbaar, evenmin als de betekenis

⁴ Moshe Halbertal, *People of the Book. Canon, Meaning, and Authority*, Harvard University Press, Cambridge (Mass.)/London 1997, blz.3.

van christelijke feestdagen. Het zijn feiten die ieder bekend zijn. De reden om hier toch bij stil te staan is de verwarring die in Nederland is ontstaan rond het groeiende besef van de aanwezigheid van een grote en vooral nieuwe groep mensen – naast de reeds bekende restanten van de oude volken van het boek – waarvan de gemeenschap zich schaart rond een heilig boek, de Koran. De politicus Geert Wilders classificeerde dit boek in de categorie ‘Mein Kampf’, een gelijkenis die nauwelijks opgaat maar wel steunt op het juiste vermoeden dat de ontwikkeling in Nederland als een *bevrijding* uit de “text-centered community” moet worden geduid en een terugval hierin als een *gevaar* wordt gezien dat bezworen moet worden. De verwarring bestaat erin dat tegelijkertijd wordt verondersteld dat Nederland nog steeds al of niet stilzwijgend een gemeenschap met een heilige tekst is (een ‘joods-christelijk-humanistische traditie’) waarop de gemeenschap van de Koran een inbreuk vormt: een vreemde eend in de bijt, een *Fremdkörper*, een dodelijk virus enzovoort. Dat er in deze verwarring veel gevaren worden opgeklopt en veel spoken rondwaren, zij hier terzijde opgemerkt. Van meer belang is het de vraag te stellen wat het verschil tussen een gemeenschap met en zonder een heilige tekst is en welke van die twee gemeenschappen de voorkeur zou verdienen. De verwarrende want nogal strijdige cocktail van pleidooien voor vrijheid van meningsuiting en het verbieden van de Koran of andere uitingen van religieuze aard vraagt toch om wat verheldering.

In deze vertroebelde atmosfeer bracht de van oorsprong Iraanse schrijver Kader Abdolah een cassette uit met een levensbeschrijving van Mohammad (zijn spelling) en een eigen ‘vertaling’ van de Koran, in keurig Nederlands en verluchtigd met ‘Hollandse’ symbolen (molentje, tulpje, klompen). Hij noemt dat een ‘polder-Koran’. Ook hier zien we een vermenging van een tekst die de schrijver in ieder geval als vormend en voorbeeldig ziet en waarvan hij beseft dat ze voor de gelovigen ook maatgevend is aan de ene kant, en die de schrijver presenteert als een persoonlijke bewerking op eigen titel gepubliceerd en aangepast aan de Nederlandse omgeving aan de andere kant. Een heilige tekst uitgebracht in een samenleving zonder heilige tekst, maar wel met uitdrukkelijke verwijzing naar de volkeren met één God en één boek.

De ontwikkeling van de bevrijding uit een gemeenschap gegrondvest op één maatgevende, vormende en voorbeeldige tekst is gaande, maar is inmiddels beland in een fase waarin wel de eenheidsstichtende verwijzing is verdwenen, maar niet de behoefte daaraan. Christenen, joden en inmiddels moslims houden in verschillende mate vast aan hun heilige teksten, en hier en daar zullen er ook nog marxisten zijn die hun Marx koesteren of een enkele verdwaalde ‘fascist’ die *Mein Kampf* als levensleidraad neemt en zo verder naar teksten die nieuwe

religieuzen inspireren. Er is zogezegd ‘een markt’, zij het een uiterst gedifferentieerde markt (van meer naar minder commercieel) van heilige teksten rondom welke een gemeenschap te stichten valt. En in het uiterste geval heeft een mens dan nog zijn eigen, zelfverkozen ‘bijbel’ (de boeken waarmee iemand op een onbewoond eiland alleen gelaten wil worden). Dit alles kan het leven van mensen sterk bepalen, maar heeft voor de algehele maatschappelijke orde geen structurele gevolgen meer. Zoals eerder opgemerkt: mensen kunnen wel doen alsof ‘hun’ heilige tekst de enige geldige orthodoxie vertegenwoordigt, in een land met inmiddels redelijk hecht verankerde vrijheden en rechten van burgers kan dit geen maatschappelijke of politieke betekenis krijgen. Deze structurele kant heeft diepere wortels.

De oudere betekenis van publieke ruimte wijst duidelijk op een gemeenschap die rond een tekst als middelpunt is opgebouwd. De publieke ruimte straalt als het ware vanuit dat middelpunt uit wat de gemeenschap bindt. Privaat is de veelheid van persoonlijke gezichtspunten en opvattingen, maar deze behoren niet openbaar te zijn – en in zeer paranoïde tijden mogen ze zelfs niet eens bestaan. De publieke ruimte is de plaats van de *openbaring* van wat geldt, wat maatgevend, vormend en voorbeeldig is. Deze ruimte wordt beheerst en beheerd door de leidende klasse – in het westen onderscheiden in een wereldlijke en een geestelijke macht. De politieke macht had als het ware de macht over het middelpunt van de gemeenschap uit handen gegeven.

De geestelijke macht is uiteengevallen en verstrooid – door schisma’s in de kerk en de latere confessies, door privatisering van geloof en moraal en omgekeerd van rechten van meningsuiting, en door nieuwe middelen van openbaarmaking. Inmiddels is het niet alleen niet wenselijk, maar zelfs onmogelijk om zoiets als een publieke ruimte vanuit een centrum te willen beheersen en beheren. Dat zijn de belangrijkste redenen dat een gemeenschap met een heilige tekst moeilijk kan bestaan. (Stel als overheid een historische *canon* vast en onmiddellijk zijn er interpretatieverschillen, amenderingen, alternatieve canons, voorstellen voor wijziging, en de verzekering van de voorlopigheid en herzienbaarheid ervan.)

Wellicht heeft Marc Chagall dit in zijn visioen van de openbaring aangevoeld: wat God de mensheid geeft is een *leeg venster* waarop inmiddels alles kan verschijnen wat de kijker wenst. De kijker manipuleert meer of minder bewust de boodschappen die hij ontvangt en via zijn manipulaties bepaalt hij meer of minder bewust zijn eigen maatgevende, vormende en voorbeeldige ‘teksten’ en ‘beelden’. Er zijn kijkcijferkanonnen, hypes en eindeloze herhalingen van ongeveer hetzelfde die ervoor zorgen dat grote groepen mensen aangesloten zijn op dezelfde teksten en beelden zodat er een gesprek van alledag mogelijk is dat verwijst naar een denkbeeldig centrum. Maar deze openbaring is zo contingent en wispelturig als het

kijkerspubliek zelf. En wat wellicht nog het belangrijkste is: de *openbaarheid* is niets anders dan de openbaring van menselijke uitingen die zich slechts openbaren voorzover andere mensen zich aansluiten op de bron. De meeste mensen zijn met hun uitingen aanwezig in de openbare ruimte en kunnen met gerichte zoekpogingen opgespoord worden. Hier is in ieder geval geen *heilige* tekst te vinden, of beter: kan geen enkele tekst heilig zijn.

Voor de werkelijk heilige tekst moet een onderscheiden ruimte ingericht zijn waar mensen open kunnen staan voor een woord of een beeld dat ontsnapt aan de vloed van mediale boodschappen waaraan de wereld rijk. Deze ruimtes van ‘het woord’ bestaan nog steeds, in de traditionele kerken of in nieuwe vormen, met of zonder rituelen, met of zonder opzweepende muziek. Gegeven de profanisering van de wereld danken deze heiligdommen hun sacrale karakter slechts aan hun af- en uitzondering. Ze worden door de gebruikers zelf als vluchtplaatsen ervaren die hen tegen de lagere alledaagsheid in bescherming neemt. Deze ruimtes maken deel uit van de burgersamenleving en berusten op vrijwilligheid. De betekenis ervan voor de maatschappelijke en politieke orde als geheel hangt af van de omvang en de indringendheid.

Politieke orde houdt een bepaalde vorm van dwang in: mensen moeten iets doen of laten op straffe van een boete, afwijzing, straf. In een liberale politieke orde draait veel van die (mogelijke) dwang om de bescherming van de rechten van burgers tegen de overheid of andere burgers, en om de handhaving van het overheidsgezag en de openbare orde. De laatste tijd zien we weer tekenen dat de politieke orde zich gelijkstelt aan een bepaalde levenswijze (of opvatting van ‘het goede leven’ zoals dat in het jargon van de politieke filosofie heet). Er is een wezenlijk verschil tussen een overheid die haar eigen rechten en die van de burgers beschermt en een overheid die optreedt als beschermheer van een waarde die als onaantastbaar en buiten elke discussie wordt beschouwd. Zo kan de ‘wereldlijkheid’ (of: niet-godsdienstigheid) van de overheid heilig worden verklaard. Daarmee wordt het lege vlak van het heilige boek met een ‘secularistisch’ verhaal ingevuld en verandert de staat opnieuw in een “text-centered community”.

Dat betekent dat mensen zich in het openbare en wellicht ook persoonlijke leven moet voegen naar een bepaald ‘scenario’ met voorgeschreven gedragspatronen (handje geven, behalve bij dreigende griepvirus), taalgebruik (geen verwijzingen naar godsdienstige zaken), uiterlijkheden (geen hoofdbedekkende kleding) enzovoort. Dat bevordert dat mensen elkaar kunnen herkennen als leden van dezelfde gemeenschap en dat mensen anderen kunnen herkennen als buitenstaanders (of erger). Het bindende karakter van een dergelijke

gemeenschappelijke ‘cultuur’ draait om een onderscheid tussen ‘wij’ en ‘zij’, die potentieel een onderscheid tussen ‘vriend/bondgenoot’ en ‘vijand’ met zich mee kan brengen. Het gaat, zoals Carl Schmitt dat scherp verwoordt, om een versterking van bepaalde onderscheidingen tot politiek betekenisvolle verschillen die dwang of zelfs geweld kunnen rechtvaardigen.⁵ Het feit dat men van een levenswijze een twistpunt wil maken dat uiteindelijk een strijd op leven en dood rechtvaardigt, wijst erop dat men hier een zaak raakt die boven het leven uitgaat, die het offer van het leven waard is, en in die zin bovenmenselijk – kortom, heilig.

De kern van een liberale maatschappelijke en politieke orde is omgekeerd een neutralisering van deze onderscheidingen. De vrijheid om elkaar al of niet de hand te geven bij een ontmoeting, naar godsdienstige zaken te verwijzen of niet, kledij naar eigen voorkeur te dragen enzovoort is een poging om dergelijke uitingen van mensen te ontdoen van hun conflictbevorderende karakter. Ontheiliging zou men het wezen van de liberale, gesecculariseerde samenleving kunnen noemen. Dat wil zeggen dat deze samenleving bijgevolg ook niet zichzelf heilig kan verklaren, maar bestaat bij de gratie van een weerzin tegen elke politieke heiligverklaring. In dit opzicht past de liberale samenleving wonderwel bij een strikte scheiding tussen het profane domein van de politiek (waar niets heilig is) en het sacrale domein van de godsdienst (dat draait om de aanname van een heiligdom).⁶ De liberale samenleving staat als zodanig machteloos tegenover polariserende bewegingen, of deze nu van buiten of van binnen komen. De strikt liberale houding zal tegen elke ‘radicale’ beweging optreden als tegen een misdadiger, niet als tegen een vijand. Een misdadiger overtreedt een wet, dat wil zeggen schendt een recht (bijvoorbeeld door geweld te gebruiken tegen een persoon); een vijand bedreigt de eigen levenswijze en is daarmee een ‘existentieel’ gevaar. Een liberale samenleving kent geen binding, maar alleen bescherming van rechten. Binding aan een gemeenschappelijke levenswijze leidt onherroepelijk tot een herziening van de rechten van mensen: erkenning voor degenen die deze levenswijze onderschrijven, miskenning voor diegenen die daarvan afwijken.

De liberale samenleving biedt echter genoeg ruimte voor kleinere tekstgemeenschappen die hun heiligdommen in kleinere kring koesteren. Deze mensen moeten met een dubbelzinnige omgeving leren leven: aanvaarden dat wat voor hen heilig is, dat niet voor anderen is, en nog meer, aanvaarden dat anderen wat heilig is op profane wijze behandelen. Doorgaans laat de

⁵ Carl Schmitt, *Het begrip politiek*, Boom, Amsterdam 2002.

⁶ Vgl. Michael Walzer, 'Drawing the Line: Religion and Politics', in: *Soziale Welt* 49(1998), 295-308, en de positie van Victor Kal in het gesprek.

discussie zien dat in ieder geval godsdienstige mensen die nog een ‘heilige tekst’ hebben zich in deze toestand een plaats hebben weten toe te eigenen, waarin de vrijheid van de interpretatie en het behoud van een absolute maatgevende en vormgevende bron samen kunnen gaan. Voor de één is dat een onderbreking van het profane alledaagse leven door een sacraal moment (waarin men leeft volgens voorschriften die buiten alle maatschappelijk orde staat), voor de ander het overgeven van een gekoesterde taal aan de dialoog met anderen. De ‘heilige tekst’ heeft een plaats gekregen in de sfeer van de vrijwillige ontmoeting van mensen in de burgersamenleving. Wat is nog het probleem?

Voor mij kan het wijsgerige gesprek over de politiek-hermeneutische vraag naar de ‘heilige tekst’ nog verder gevoerd worden, al was het alleen maar om de hedendaagse ‘oplossingen’ nog beter in hun ‘gelijk’ te begrijpen. Het komt mij echter voor dat de vraag naar de ‘gemeenschappelijke’ taal niet alleen een persoonlijke aangelegenheid is die binnen verenigingsverband kan worden beleden. Het zou kunnen zijn dat er ondanks de ogenschijnlijk door de vrijheid gewaarborgde verscheidenheid aan verhalen toch ontwikkelingen gaande zijn in de richting van verregaande *eenvormigheid*: de taal van de media bijvoorbeeld (met hun hang naar het opwindende en opgewondene) of de taal van de ‘managers’ die het bestuurlijke en politieke jargon overheerst. De taal die ons omringt en soms wurgt, komt niet langer uit een bron die ‘heilig’ is, maar die door en door werelds is: de zucht naar succes, effect en winst. Is er werkelijk geen reden om ons méér zorgen te maken?

Het is heel wel voorstelbaar om een samenleving te vormen waarin weliswaar niet één tekst gemeenschappelijkheid sticht, maar waarin tekstgemeenschappen bestaan en het behoren tot een tekstgemeenschap voorwaarde is voor deelname aan de openbaarheid. Tegelijk zou een voorwaarde kunnen zijn dat men behoedzaam is in uitingen over de heilige teksten van anderen.⁷ Beslissend is de erkenning door burgers van het feit dat voor medeburgers bepaalde ‘teksten’, ‘beelden’, ‘praktijken’ *heilig* kunnen zijn en dat deze heiligheid medebepalend is voor hun burgerschap. Dat legt aan de burger bepaalde beperkingen op in hun uitingen in het openbaar: geen smalende uitlatingen over wat voor anderen heilig is en evenmin een cynische minachting voor alles wat niet in rekenmodellen past. Dit communitaristische maatschappijbeeld vraagt om een uitbreiding van het wetsartikel tegen godslastering tot een wet tegen lastering zonder meer. Deze wet richt zich niet tegen het beledigen van mensen (dat mag al niet), maar tegen het omlaaghalen van wat verheven of heilig is. Het zou een totaal

⁷ Dit is een model dat Hegel voorstelt in de beroemde §270 van zijn *Rechtsphilosophie*: tussen staat en kerken (als delen van de burgersamenleving) bestaat een strikte scheiding, maar tegelijk is het lidmaatschap van een kerkgenootschap verplicht en de godsdienst als zodanig grondslag van de politieke orde. Een vergelijkbaar model zou men in de Verenigde Staten van Amerika kunnen herkennen.

verbod moeten zijn op *alle ontwaardende uitingen* in het openbaar. Een samenleving dient doordrongen te zijn dat er hogere waarden moeten bestaan waaraan mensen zich kunnen optrekken – welke dit ook zijn. Dat moet het antwoord zijn op een *heersende* manier van spreken van verachting van alles wat verheven is boven geld verdienen, resultaat bereiken of lusten bevredigen – het algehele hedonistisch-kapitalistische klimaat. Het beeld van Chagall in herinnering roepend: een lichtend venster is het goddelijke geschenk aan de mensen waardoor zij zich boven hun aardse menselijkheid kunnen verheffen. Er moet een tekst zijn die maatgevend, vormend en voorbeeldig is – het gaat om de verticale dimensie als zodanig.⁸

Deze benadering vraagt om een wisseling van gezichtspunt: niet de vraag naar het recht van de enkeling om zich te uiten in de publieke ruimte staat voorop, maar de verantwoordelijkheid van de zich uitende enkeling voor de publieke ruimte die hij of zij met zijn uiting mede doet ontstaan. De enkeling zal dan de vraag moeten stellen: wil ik leven in een omgeving waarin alles waar mensen voor staan omlaaggehaald kan worden, of wil ik leven in een omgeving waarin het besef leeft dat “alles van waarde weerloos is” en dus bescherming en schroom behoeft? De eerste levenswijze gaat ervan uit dat er niets meer heilig is en dat ieder die nog doet alsof dit wel het geval is geschimpt en bespot mag worden. Stilzwijgend en tegelijk luidruchtig stelt men zich op de plaats van de ‘inquisiteur’ die het ‘geloof’ aan het heilige zelf als ketterij bestempelt. De tweede levenswijze gaat ervan uit dat wat heilig is tegelijk contingent is voor degene die daarvoor eerbied heeft: de worteling in of hechting aan een bepaalde overlevering. De erkenning van contingentie geeft begrip voor het feit dat voor anderen andere zaken heilig kunnen zijn.

Het probleem dat zich hier aandient is dat van de vorming van de enkeling binnen de contingente gemeenschap van zijn herkomst. De vorming zou hier gericht moeten zijn op de algemene erkenning van de mogelijkheid van een heiligdom, de houding van eerbied voor datgene wat een mens gevormd heeft. Een dergelijke samenleving, zo zou men het communitaristische maatschappijbeeld kunnen samenvatten, vereist dat ieder mens in ieder geval in een tekstgemeenschap grootgebracht wordt. Wie opgroeit in een omgeving waarin het gewoon is om je denigrerend over anderen uit te laten, heeft niet het juiste voorbeeld meegekregen.

Achter dit alles ligt een interessant sociaal-psychologisch probleem, namelijk de wijze waarop mensen *in* de taal waarin ze denken, spreken/luisteren en schrijven/lezen een vertrouwdheid opbouwen met zichzelf (identiteit) en met de sociale omgeving (communicatie,

⁸ Peter Sloterdijk, *Du mußt dein Leben ändern*, Suhrkamp, Frankfurt a/M 2009.

gemeenschappelijkheid enzovoort). Afgezonderd raken in deze taal ofwel omdat iemand een andere taal spreekt dan de omgeving ofwel omdat de omgeving onduidelijk is wat betreft de gangbare taal levert onzekerheid en daarmee angst op. Taal is een grondslag van onderling vertrouwen, waarbij taal overigens breder kan worden opgevat dan alleen de woorden die mensen spreken of schrijven. Taal kan ook andere uitingsvormen omvatten zoals gebaren en kleding, of ook uiterlijkheden zoals huidskleur, lichaamsbouw enzovoort. Wanneer deze taal zwaarbeladen wordt met het onderscheid tussen ‘eigen’ en ‘vreemd’, scheidslijnen gaat markeren tussen ‘wij’ en ‘zij’, dan ontstaan culturele eilanden die mogelijk vijandig tegenover elkaar staan. Wanneer de taal omgekeerd ‘vrij zwevend’ wordt, zoals in een samenleving die binding aan tekstgemeenschappen loslaat, en men niet meer weet hoe te spreken of luisteren, schrijven of lezen, laat staan denken, ontstaat een toestand waarin mensen onzeker kunnen worden. Het zoeken van een eigenheid wordt kunstmatig, krampachtig en vol ergernissen, juist omdat deze niet meer voortkomt uit een vanzelfsprekende achtergrond. Het grote voordeel van een tekstgemeenschap die als zodanig erkend is, is juist dat men ‘van huis uit’ stevig in zijn schoenen staat: men heeft een taal. De ander kan anders spreken, maar dit is geen bedreiging of ondermijning. Het bestaan van meerdere ‘talen’ hoeft geen probleem te zijn, zolang dit maar in zijn contingentie erkend wordt. Men moet dan de ander leren verstaan, maar dat kan ook boeiend zijn – en zoals iedere geesteswetenschapper beroepsmatig weet: uiterst fascinerend. De tolerantie voor andere ‘talen’ is echter buiten de academische en kunstzinnige, of meer algemeen buiten elke potentieel internationale, kringen beduidend geringer. De oefening in de omgang met andere ‘talen’ ontbreekt veelal. De *onzekerheid* en de *onmacht* van mensen die zich niet werkelijk een taal eigen hebben gemaakt en als verheven bron hebben erkend, uit zich in de inmiddels overstelpende vloed van taalvervuiling (het ‘koeterengels’, het gescheld en geschreeuw, de spot en de belediging, de onverdraagzaamheid jegens andere talen enzovoort).

Het belangrijkste kenmerk van een tekstgemeenschap is het bestaan van grote sprekers en schrijvers die de taal van de overlevering (de heilige teksten) hernemen, doorgeven en aanpassen aan nieuwe omstandigheid. Zij zijn het allereerst die de taal vorm en inhoud geven die mensen zich vervolgens eigen kunnen maken. Ook op dit vlak zien we dat in de huidige openbaarheid in het bijzonder een bepaalde soort sprekers en schrijvers populair is geworden: cabaretiers, quizleiders, gastheren en –vrouwen in praatprogramma’s (en hun gasten niet te vergeten), televisiepresentatoren, columnisten, bekentenisschrijvers enzovoort. Hun belangrijkste eigenschappen (de goede niet te na gesproken) zijn: grofgebekt, volks (dicht bij ‘de mensen’ staand), direct, grensoverschrijdend, spottend, vernederend, parasiterend op leed

van anderen, koketterend met eigen onwetendheid, smakeloosheid, egoïsme, ongeremdheid en zo verder. Deze populariteit heeft ervoor gezorgd dat ook politici eraan konden gaan denken hun voorbeeld na te bootsen.

Aanhangsel (ontwerp studiedag)

Inleiding

Lezen en schrijven is nog steeds niet onschuldig, ondanks het feit dat de vrijheid van het gesproken en geschreven woord nagenoeg onbeperkt is. Het besef is nog steeds levendig dat wat er in het openbaar gezegd en geschreven wordt en hoe het openbare woord vorm is gegeven, niet onverschillig is geworden. Woorden brengen nog steeds vreugde of smart, toveren een lach of een traan te voorschijn, bieden troost of wekken woede, en soms doen ze pijn. Woorden raken mensen en met woorden willen we andere mensen raken.

Het openbare woord heeft daarom ook noodzakelijk een praktische, morele en politieke betekenis. De woorden die men kiest en de betekenissen die men aan woorden geeft, roepen interpretaties in het leven die tot een wereldbeeld kunnen uitgroeien. De ordening die de woorden hebben of die de woorden wordt gegeven, kan vergaande gevolgen hebben. Woorden hebben een politieke lading en gevoelswaarde, die zorgt voor binding of splijting tussen mensen.

Dit roept de vraag op naar de behoedzaamheid waarmee men het openbare woord, geschreven of gesproken, dient te benaderen. Het bestaan van vrijheid kan blind maken voor de vraag waar men mee speelt bij het gebruik van woorden in het openbaar. Een van de problemen in dit verband is de altijd mogelijke botsing tussen betekenissen die aan woorden worden gegeven. Wat de spreker of schrijver bedoelt te zeggen en wat de toehoorder of lezer in zijn woorden beluistert is niet altijd hetzelfde. In dit verband heeft het Centrum voor Ethiek eerder reeds via publicaties en symposia aandacht besteed aan kwesties in verband met het recht op (en de praktijk van) vrije meningsuiting en godslastering. Nu organiseert het Centrum in ditzelfde kader een studiedag over 'politieke hermeneutiek'. Politieke hermeneutiek stelt de vraag naar de samenhang tussen betekenisgeving en maatschappelijke (ont)binding. Wat is de grondslag van wederzijds begrip en van fatale onenigheid?

De studiedag richt zich op een bijzonder vraagstuk binnen de politieke hermeneutiek: de omgang met *heilige* teksten. Aanleiding is het verschijnen van de vertaling van de Koran door Kader Abdolah – met als aanhangsel een levensbeschrijving van Mohammad. Alhoewel er al

Nederlandse vertalingen waren en ook publicaties over Mohammed, markeert dit werk van Kader Abdolah een bijzondere gebeurtenis: de intrede van de heilige tekst van de Islam in de Nederlandse literatuur. Op deze studiedag willen we niet twisten over de gebruikelijke hermeneutische vraag of het om een goede vertaling gaat, maar om de vraag of het hier om een *politieke* gebeurtenis gaat en zo ja, welke betekenis deze gebeurtenis heeft. In ieder geval gaat het om een dubbel gebaar: naar de gevestigde Nederlandse cultuur en naar de gemeenschap van moslims in Nederland. Het publieke aanroepen of aanhalen van de Koran heeft tot nu toe bovenal een polemische betekenis gehad: van fundamentalistische oorlogsverklaringen aan het Westen tot aan even fundamentalistische aanvallen op de Islam. Is er ruimte voor heilige teksten in de politieke taal? Hoe moet de politiek spreken over heilige teksten? Welke politieke betekenis hebben heilige teksten?

Plato wilde de dichters aan banden leggen: met hun woorden gaven zij een verkeerd voorbeeld. De goden bedriegen, verkrachten en moorden in de verhalen van de theaterschrijvers. Moet men dergelijke verzinsels dan de burgers van een staat voordragen? Plato had een ander voorstel: laat de schrijvers andere godenverhalen vertellen op grond van een nieuwe theologie, die spreekt over één eeuwige God die schepper is van het Goede. Dat levert deugdzame burgers op. Vandaag de dag geldt het verwijt vaak de Koran, een boek dat zou oproepen tot geweld. Het zou verboden moeten worden. Kader Abdollah kiest met zijn vertaling en zijn begeleidende levensbeschrijving van Mohammad voor een andere benadering. Zijn herinnering aan dit heilige boek is anders; de schoonheid ervan wil hij aan de Nederlandse lezer voorleggen. En met een nieuwe theologie: “God is lief”.

Op deze studiedag nemen we de tijd om deze gebeurtenis, het verschijnen van Kader Abdollah's veelgeprezen dubbelboek, te bespreken. Het gaat dan niet zozeer om de vraag of het een goede vertaling of goede literatuur betreft. Het gaat om ‘politieke hermeneutiek’. Hermeneutiek is de kunst of kunde van het lezen en interpreteren. Met Plato als leermeester en Geert Wilders met zijn verbodslitanie als actuele aanleiding, vragen we ons af wat de betekenis is van teksten voor de maatschappelijke en politieke orde. Kan er ook politiek bedreven worden op het gebied van de taal? En is dit zelfs nodig? Heeft Nederland een nieuwe ‘heilige’ taal nodig? Is dit mogelijk? In welke mate?

De taal kan ontsporen. Men spreekt vandaag vaak over ‘hufferigheid’. Woorden dienen de aanval op of de vervloeking van mensen, groepen en culturele goederen. De literatuur daarentegen is de leerschool van het gebruik van het gesproken en geschreven woord, althans zou dat moeten zijn. Hoe belangrijk is taal voor het klimaat waarin mensen moeten samenleven? Hoe kan taal op het rechte spoor worden gebracht?

Taal en samenleving

Inleiding: samenleven berust op communicatie en op een bepaalde mate van wederzijds begrip. Dat vraagt om een gemeenschappelijke taal – niet alleen het Nederlands, maar ook een bepaalde woordenschat en semantiek. Hoe belangrijk is dit aspect van het samenleven eigenlijk?

Vragen: Staat of valt maatschappelijke samenhang met de aanwezigheid van een gemeenschappelijke taal? Waarom raken woorden mensen? Waarom beïnvloeden woorden onze stemming? Hoe is een belediging mogelijk? Wat is de plaats van taal in een cultuur? Hoe groot is de verantwoordelijkheid voor de meesters van de taal?

Heilige teksten en vrijheid van meningsuiting

Inleiding: heilige teksten zouden kunnen aangeven binnen welke grenzen een gemeenschappelijke taal zich ophoudt, omdat mensen spreken onder verwijzing naar deze teksten. Dit druist in tegen de vrijheid van meningsuiting, van drukpers, van godsdienst enzovoort. We vinden vrijheid belangrijk maar ook een zekere binding aan de maatschappelijke en politieke orde waarin we leven. Hoe moeten we daarin een evenwicht vinden?

Vragen: Wat is de betekenis van de taal van heilige teksten voor de cultuur? Waarom zijn bepaalde teksten heilig? Vanwege de functie voor de cultuur of om intrinsieke redenen? Hoe verhoudt een cultuur zich tot een heilige tekst? Wat zijn de overeenkomsten en verschillen wat dit betreft tussen christelijke, joodse en islamitische cultuur? Wat is er gebeurd met de heilige teksten in de loop van de geschiedenis? Wat zijn de belangrijke gebeurtenissen? (Overname en transformatie van heilige teksten: van Torah naar Oude Testament, van joodse en christelijke geschriften naar Koran; verkettering van heilige teksten; verwetenschappelijking van bestudering van heilige teksten; literatuur worden van heilige teksten). Kan men van heilige teksten literatuur maken? Wat betekent dat voor deze teksten? Wat betekent dat voor de auteur? Wat betekent dat voor het aanzien van de tekst? Waarom zijn heilige teksten bindend? Waarom kunnen ze ook een splijtzwam zijn? Hoe gevaarlijk zijn heilige teksten voor de samenleving? Hoe verhouden die taalmeesters zich tot de vrijheid van meningsuiting? Is deze vrijheid een ramp voor de taal?

Is een politiek van de taal wenselijk en mogelijk?

Inleiding: de openbaarheid is een publieke zaak. En daarmee is het gesproken en geschreven woord een publieke zaak. Het kan niet alleen een kwestie van vrijheid zijn, omdat de

openbaarheid ook de omgeving is waarin wij leven en denken. Waarmee worden wij dag in dag uit in geestelijk opzicht gevoed? Deze vraag ligt aan Plato's al te rigoreuze voorstel ten grondslag. Wat gebiedt ons de politieke wijsheid op dit terrein?

Vragen: Wat is de politieke inzet van het aanvaardbaar maken van een heilige tekst? Kan de vertaling van de Koran de islamofobie een halt toeroepen? Zoals een adaptatie van de bijbel een antichristelijk sentiment kan indammen? Is het project van Kader Abdollah vooral een teken van integratie of assimilatie of emancipatie? Of is het een bijzondere gebeurtenis voor de Nederlandse cultuur/literatuur? Is er ruimte voor heilige teksten in de politieke taal? Hoe moet de politiek spreken over heilige teksten? Welke politieke betekenis hebben heilige teksten?